

Děti v konzumu, racionaci a propagandě válečné obuvi

Vojtěch Kessler

DOI: 10.21104/CL.2022.4.01

Children in the Consumption, Rationing and Propaganda of War Shoes

Abstract

In the paper, we have attempted to show that the WW1 brought, in a sense, the “abolition” of childhood and its instrumentalization by the warring state. The main requisite of our analysis was (children’s) footwear and the arena was the shoe market. Indeed, as an object of interest for both the military and the civilian sector, stable consumerism and an elastic market, footwear is a particularly suitable research object. Like children, it too has undergone its own paradigmatic reversal thanks to the WW1. The child customer did not disappear during the war but changed significantly. Due to pressures from outside the market mechanisms, he became a kind of “quasi-consumer” and at the same time a “quasi-producer”, a cog in the war production and also distribution. In this paper we have tried to answer the questions: how were children drawn into the war economy, called upon to save and ration? How did they behave as consumers and how did the state try to shape this behaviour?

Key words

shoemaking, children, World War I, propaganda, rationing, Austria-Hungary

Acknowledgment

Studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GAČR 21-03708S „Válka ševců“: Obuvnictví a obuvnický průmysl v Předlitavsku za první světové války, řešeného na půdě Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i. (řešitel doc. PhDr. Martin Jemelka, Ph.D.).

Contact

PhDr. Vojtěch Kessler, Ph.D., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9, Czech Republic; e-mail: vojtech.kessler@seznam.cz. ORCID iD 0000-0003-1133-3663

Jak citovat / How to cite

Kessler, Vojtěch. 2022. Děti v konzumu, racionaci a propagandě válečné obuvi. *Český lid* 109: 403–425. <https://doi.org/10.21104/CL.2022.4.01>

Úvodem

„Proč jest obuvi šetřiti? Poněvadž jest velmi málo kůže a z té, co je, hotoví se ponejvíce obuv mnoha vojínům, kteří jsou v poli. Naším statným bojovníkům jest často kráčet neschůdnými cestami, brodit se vodou a sněhem; tu by se bez pevné obuvi daleko nedostali a nepřítel nepřemohli.“¹

V únoru roku 1917 vydal český odbor moravského zemského Úřadu na zvelebování živností společně s c. k. zemskou školní radou leták s názvem *Pamětní spis pro školní mládež ve příčině šetření obuvi*. Moravská zemská školní rada jej obratem distribuovala do všech (!) škol v zemi. Učitelé jej měli žákům předčítat, a nejdůležitější pasáže dokonce diktovat do sešitů pro snadnější zapamatování (Kramoliš 1924: 86). Děti měly být poučeny nejen o šetření a péči o vlastní obuv, ale současně vyzývány k podílu na válečném hospodářství. Kataklyzmatické vyústění „sladkého století“ totiž proti sobě ve světové válce uvrhlo nejen miliony uvědomělých, nacionálně militarizovaných občanů, ale také miliony jejich potomků. Vše, co dětem a obecně dětství, nejen v habsburské monarchii, předchozí dekády přinesly (pevně organizované a strukturované národní školství, jasně stanovený školní rok, pravidelnou výuku, základy předškolního vzdělávání a institucionalizovanou péči o batolata i kojence, relativní dostupnost lékařského ošetření, zdravotní pediatrickou prevenci, pravidla životosprávy dítěte, zákazy či omezování dětské práce, ale zejména přesvědčení, že dítě není zmenšeninou dospělého, že je autentickou bytostí vyžadující specifické zacházení), válka popřela a přístup k dětem vrátila o několik desítek let zpět (Lenderová – Halířová – Jiránek 2015: 5).

Dosavadní konstrukce prvoválečného dětství vycházející z metafory nevinných obětí – dětí naivně následujících své rodiče, kteří je za ruku uvedli do válečné zkázy, se v nedávné době nejen historiky opouští (Audoin-Rouzeau 1993; Hämmerle 1993; Bianchi 1995; Pignot 2004; Zahra 2008; Winterberg – Winterberg 2014). Dětské prvoválečné aktéry rozhodně nemůžeme považovat za pasivní objekty. I mimo přímé bojové operace děti řešily každodenní problémy a samy formovaly válečnou každodenní realitu. Mnohé sféry života se dokonce stávaly, když ne přímo jejich do-

---

1 Zemský archiv v Opavě (dále jen ZAO), Státní okresní archiv Frýdek-Místek (dále jen SOKA Frýdek-Místek), fond Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86. Pamětní spis pro školní mládež ve příčině šetření obuvi. (Letáček tento o šetření obuvi pro mládež školní vydán českým odborem zem. úřadu na zvelebování živností v dohodě s c. k. mor. zem. školní radou; výnos z 5. února 1917 č. 2677.)

ménou, tedy alespoň prostorem plnohodnotné participace. Ne nadarmo se v německojazyčné historiografii již před mnoha lety začaly diskutovat pojmy jako *Kinderfront*, či dokonce *Schulfront*, jakési parafráze jinak celkem zažitého termínu *Heimatfront* (Hämmerle 1993: 267).

Mnohá témata a otázky spojené s domácí frontou jsou historiky (i českými) reflektovány, promýšleny a zpracovávány. Některé natolik, že pronikly i do historického povědomí laiků, například genderová revoluce v jistých segmentech pracovního trhu, problematika nedostatku potravin a s ní spojené přidělové hospodářství či nový fenomén v podobě „civilních“ front. Většinou dochází k analýze obou skupin aktérů dotýčných procesů, tedy těch, na něž **ony boje na domácí frontě doléhaly**, tj. **obyvatelstvo (především ženy a děti)**, a současně také těch, jež ony boje plánovali, snažili se organizovat, mít pod kontrolou a vítězit, tj. státní aparát a jeho legislativní mašinerie. Snahy o propojení a amalgamací obou skupin aktérů i sfér jejich aktivit jsou však již méně časté.

V našem příspěvku bychom se o prolnutí žitého světa na straně jedné a sítě paragrafů měnících se pod tíhou okolností na straně druhé pokusili. Chceme prokázat, že tato interakce v první světové válce přinesla v jistém smyslu „zrušení“ **dětství a jeho instrumentalizaci ze strany válčícího státu** (Hämmerle 1993: 267). A to vše za pomoci zdánlivě banální rekvizity ve zdánlivě pro dětství a válku irrelevantních kulisách. Tím předmětem je prostá bota a kulisami trh s obuví. Obuv je totiž jako předmět zájmu armády i civilního sektoru, stabilního konzumu a elastického trhu obzvláště vhodný výzkumný objekt (Sudrow 2010: 12). Stejně jako děti i ona si díky první světové válce prožila svůj vlastní paradigmatický obrat, kdy se z luxusního předmětu s výraznou symbolickou hodnotou stalo masově produkované spotřební zboží. Není bez zajímavosti, že v obuvnickém průmyslu se dětský zákazník coby specifický element začíná objevovat až v několika málo letech, maximálně desetiletích před první světovou válkou. Ta do jinak pozvolného procesu fatálně zasáhla. Dětský zákazník překvapivě nezmizel, jak by se dalo očekávat z tezí o omezování produkce a spotřeby v oblastech ne plně využitelných pro válečné účely. Dětský zákazník se válkou proměnil. Kvůli tlakům směřujícím z prostředí mimo tržní mechanismy se stává jakýmsi „kvazi-spotřebitelem“ a současně i „kvazi-výrobce“, soukolím ve válečné výrobě a také distribuci.

Na následujících stránkách se pokusíme zodpovědět otázku, jak byly děti vtaženy do válečné ekonomiky, vyzývány k šetření a racionaci? Jakou roli hrály při sběru kůží a potřebných materiálů? Jak se chovaly jako spotřebitelé (ne nezbytně kupující, ale skutečně ve smyslu „uživatelé“) a jak se snažil stát toto chování formovat? V tomto smyslu bude nutné zaměřit se také na centrální místo dětské indoktrinace, školu. Ta, jak bude ukázáno,

byla nucena v průběhu válečného konfliktu přibírat nové funkce. Vedle poměrně reflektované substituční role ve smyslu náhrady chybějícího otcovského vzoru se musela stát i svého druhu distribučním zařízením, ale také jakousi sběrnou. Měla za úkol pomoci svých pedagogicky vhodných nástrojů vtáhnout děti do sběru druhotných surovin. Ve výsledku se tak stala jakousi převodní pákou mezi válčícím státem a válečným dítětem.

Vhodným propojením autobiografických pramenů s archiváliemi úřední provenience, dobovými periodiky, propagandistickými spisy, vyhláškami a výzvami můžeme získat určitou představu o prostředí, ať už sociálním, kulturním, ale zejména také diskurzivním, v němž se námi nastiňená proměna vztahu dítěte a obuvi odehrála. Pro účely našeho textu jsme tedy kromě výše zmíněné sekundární literatury a torza pramenů vzpomínkové povahy využily především školní kroniky, vyhlášky a věstníky, zcela nesystematicky roztroušené v archivní síti, pedagogické spisy včetně dobových slabikářů a čítanek, periodika jako *Učitelské noviny*, *Vychovatelské listy* či *Ochrana mládeže*, dále profesní obuvnický tisk v podobě časopisů *Der Schuh*, *Obuvnické listy* a *Obuvník* a nezbytnou sekundární literaturu k dějinám oblečení a s ní související ikonografický materiál.

Dítě jako spotřebitel

Válka na kusy rozbila výsledky dlouhá desetiletí probíhajícího procesu, jenž vyústil v paradigmatický zvrát, díky němuž se na dítě přestalo pohlížet jen jako na zmenšenou kopii dospělého jedince, ale spíše jako na svébytnou bytost se specifickými požadavky. Naopak, jak se například kdysi trefně ve své autobiografii vyjádřil bývalý dlouholetý rakouský kancléř Bruno Kreisky: „*Válka nás děti donutila rychle dospět.*“ (Kreisky 1986: 12) Ačkoli se nejen historikové, ale i pamětníci shodují na tom, že první světová válka představovala pro děti z hlediska bezprostředních negativních vlivů přeci jen menší zásah než válka druhá světová, lze vyzdvihnout jeden společný negativní jmenovatel charakteristiky prvoválečného dětství, a sice: nedostatek. Ať už to byl nedostatek zmiňované otcovské autority a z něj plynoucí atrofování „mateřského citu“, nebo nedostatek jídla či produktů každodenní i dlouhodobé spotřeby.

Stejně jako ve světě dospělých i u dětí platila pravidla o sociální hierarchizaci na základě vnějších znaků, jakými jsou oblečení a jeho součásti. Jistá dětsky naivní fetišizace boty představuje tradiční topoi mnoha kano-nických děl literatury pro děti. „*Jednoho rána se Madyňka probudí a hned ví, že ji nečeká jen tak nějaký obyčejný den. Čeká ji jeden z těch výjimečných, nádherných dnů, jakých není v roce mnoho... Dnes Madyňka dostane nové sandálky, a ještě k tomu všemu není škola. Takový den by snad měl být v kalendáři napsán*

červeně, pomyslí si. [...] A hezčí sandálky Madynka v životě neviděla. Když je drží v náručí, jako by právě získala poklad.“ (Lindgrenová 1999: 7, 14) Obdarování dětí novými botami zkrátka patřilo k významným přechodovým rituálům, ať už bylo spojeno s nástupem školní docházky, biřmováním, či s jinými významnými událostmi v životě dětí. Zmínky lze nalézt i v kanonických textech české dětské literatury, jako v Poláčkově *Bylo nás pět* či v *Malém Bobši* Josefa Věromíra Plevy.

Pozvolna se tvořící specifická **dětská identita se během několika desetiletí 19. století promítla také do emancipace dětské obuvi coby svébytného produktu**. Výrobci se především naučili respektovat specifika dětského věku, volili stříhy a materiály, které dětskou nohu netísnily a umožňovaly jí volný pohyb (Lenderová – Rýdl 2006: 229–234). I dětská obuv se až nyní začala výrazněji odlišovat od obuvi dospělých. A stejně jako děti již nebyly zmenšenou verzí dospělého, ani na obuv určenou pro ně se nepohlíželo pouze jako na zmenšené boty pro dospělého člověka. Odlišovala se užitými materiály (bývaly obecně měkčí), ale i barvami (obecně světlejší), byl upřednostňován asymetrický tvar kopyta. Také se například přestal, pod vlivem dětských lékařů a podiatrů, zcela používat zvýšený podpatek. Obecně se mnohem více kladl důraz na zdravotní nezávadnost a vhodnost. Vědělo se, že dětská noha podléhá vývinu a o to více je třeba, aby bota nenarušovala fyziognomii dětské nohy. Naopak, zkušený obuvník dokázal napravit i nejrůznější vady dětské chůze a držení těla (Vady 1916: 5). Od obuvníka se také očekávaly určité znalosti v oblasti hygieny nohou a mnohé matky využívaly jejich rady (Hygieny dětské obuvi 1915: 5).

Urbanizace navíc zvýšila poptávku po obuvi v nižších společenských vrstvách. Drahá rukodělná obuv musela být na trhu nahrazována na provedení nenáročnou, standardizovaně vyráběnou obuví (Schröder 1978: 164). V počátcích velkovýroby skutečně docházelo k prudkému poklesu kvality obuvi a snížila se i její estetická úroveň (Štýbrová 2009: 148–149). Dopady masového rozšíření produktu v důsledku tovární výroby však pociťovaly děti s výrazným zpožděním, pokud vůbec. Například v Lipníku (nad Bečvou), kde se nacházely dvě továrny na obuv, chodily děti venku prakticky výhradně bosy.² Navíc byla dětská obuv u výrobců produktem spíše neoblíbeným, obávali se totiž malé návratnosti (Při dětské obuvi 1915: 12). Pokud by byl trh s komoditou čistě teoreticky odkázán na cílového spotřebitele, tj. na dítě a nikoli na zákazníka, tj. dospělého rodiče, bezpochyby by také vznikl problém s dostatečnou poptávkou. Když se totiž zadíváme na mnohé dobové skupinové fotografie malých dětí, pořizované například na konci

2 ZOA, Státní okresní archiv Přerov, fond Archiv města Lipník, inv. č. 7074, kart. 324.

školního roku, překvapí nás velké množství neobutých nohou. Dětem se zkrátka, pokud to dovolovaly klimatické podmínky, zdálo chození bez bot pohodlnější (Lenderová – Rýdl 2006: 229–234). Výše zmíněné výzvy o šetření obuvi a chození naboso v důsledku válečného nedostatku tedy u dětí spíše dopadaly na úrodnou půdu. Kromě pohodlí a pocitu jisté nespoutané svobody hrál roli i strach z poškození obuvi a následného pokárání a trestu ze strany rodičů.

Ti měli být přesvědčováni pomocí sofistikovaných odborných textů: „*Nahá, nespoutaná, ničím neznetvořená noha je krásný, životem bující výplod anatomie. Bez hluku kráčí s roztaženými prsty, plochými boky, vystouplou patou, objímá každou vypouklinu a přízřůsobuje se každému tvaru nervové plochy a citlivě vnímá a k vědomosti mozku přivádí vše, čeho se dotkla.*“ (Zahrádka 1917: 5) Direktivní šetření na dětské obuvi v době války je pak jen hořkou aluzí na císařský slogan „Vše pro dítě“. Zejména bylo-li dáváno do souvislosti, respektive spíše do kontrastu k tehdy rozšířenému bonmotu Johanna W. Goetha: „*Kolik bot máš, tolikrát jsi člověkem.*“ (Štýbrová 2009: 9)

Nedostatek kůží pro civilní výrobu, úpadek výroby řemeslné a zacílení výroby tovární na vojenské zakázky přivedly trh s civilní obuví ke kolapsu. A dětská obuv na to doplatila v mnoha ohledech vůbec nejvíce. Způsob, jak problému čelit, se obecně hledal ve snaze změnit cílového zákazníka, dostatečnou indoktrinací upravit jeho potřeby a současně jej transformovat do podoby kvazi-podílníka na výrobě. Nedostatek vhodných materiálů k výrobě se řešil jednak nacházením stále nových substitutů a také sbírkovou činností. Nová a nová nařízení, nejčastěji tlumočená skrze převodní páky v podobě škol, se v mnohém podobala armádním pokynům.

Zatímco v úvodu zmíněný leták *Pamětní spis pro školní mládež ve příčině šetření obuvi*³ (1917) měl lokální dopad v rámci Moravy, jednostránková brožura s názvem *Válečná příkázání pro mládež* měla působnost celoříšskou. Text obsahoval variaci deseti katolických příkázání, mezi dětmi notoricky nejznámější sadu normativů. Osm z nich se týkalo šetření potravinami, obuví (!), prádlem, oblečením, dřevem, uhlím, osvětlovacími prostředky a papírem (*Válečná příkázání pro mládež* 1917: 44–45). Zejména první příkázání ovšem s postupující válkou znělo jako krutý výsměch: „*Nemyslete vždy jen na sebe, ale i na druhé!*“ Hlavní teze byla přitom rozšířena o myšlenky, že by si dítě mělo uvědomit, že není samo, kdo potřebuje jíst, ošatit či about.

V oblasti spotřeby dětské obuvi se postupně projevoval tak fatální nedostatek, že se děti z jedné rodiny mnohdy dělily o jeden či dva páry bot. Z autobiografických vzpomínek vyplývá, že pokud například bylo nutné

---

3 ZOA, SOKA Frýdek-Místek Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86.

tyto boty nechat opravit u ševce, respektive správkaře, potom musely děti zůstat doma, nebo se smířit s chozením na bosu (Hämmerle 1993: 38). Obuv jako klíčová komodita se velmi brzy stala součástí přidělového systému. Ten byl v Rakousku-Uhersku zaveden nejdříve ze všech válčících států. Po jednání c. k. Ministerstva obchodu a Ústředního oděvního úřadu se zástupci výrobců byly stanoveny tři druhy spotřebních poukázek: a) pro lidovou obuv (pro nemajetné a méně majetné); b) na obuv z volného obchodu; c) na obuv na základě odevzdání jednoho páru opotřebované a opravy schopné obuvi (Lístky na obuv v Rakousku 1917: 3). Kdo tedy chtěl třeba jen opravit starou obuv, musel si připravit dotyčný lístek (Lístky na obuv 1918: 3–4). Při odvedení pánské a dámské obuvi mohl být požadován namísto spotřebního lístku na obuv stejného druhu stejný počet dětské obuvi. Současně s lístky byly stanoveny i maximální ceny obuvi, nicméně jejich prosazování naráželo na stoupající ceny kůží (Lístky na obuv v Rakousku 1917: 6).

V dětských válečných autobiografických textech jsou opakovaně popisovány pocity zklamaných nároků a strachu, zimy a hladu. Jako velmi frustrující je neustále popisován právě nedostatek potravin, oblečení, obuvi, topných a osvětlovacích materiálů, ale také aprovizace těchto nedostatkových věcí (Hämmerle 1993: 308). Nešlo tedy jen o to, aby byly chybějící produkty rychle dodávány, ale současně měl být potlačen šířící se strach obyvatelstva z možného nedostatku.

Dítě jako objekt propagandy

Historikové se více méně shodnou na skutečnosti, že na konci období habsburské monarchie představovala uniformovaná armáda jeden z hlavních, ne-li posledních, pilířů mnohonárodnostního státu (Rothenberg 1967: 70). Ten, kdo si oblékl „císařskou uniformu“, patřil k „vybrané“ společnosti (Bruckmüller 2006: 9). Důstojníci ve zlatých tunikách a se šavlemi zdobenými portepée, stejně jako uniformovaní vojáci a militarizovaná maskulinní kultura byli součástí každodenních zkušeností světa konce 19. století (Cole 2011: 20). Každý, kdo měl uniformu, byl nositelem specifického buržoazně-militárního étosu, cti a garantem státní velikosti a moci (Rogg 2011: 44). Vztah k uniformě se po vyhlášení válečného stavu ještě zintenzivnil. Možná překvapivě se tato psychosociální gradace týkala i nejmladších generací. Děti se pozastavovaly nad nezvykle oblečenými otci: „Mnoho dělníků teď nosí u boku místo bandasek bajonety v šedozelených pochvách, mají nové tváře a starostlivější pohledy. Také náš tatínek se stal vojákem. A místo do práce pojede na frontu.“ (Káňa 1959: 7–8) Kluky zajímaly nejen zbraně. V prvních měsících války se například velké oblibě mezi dětskou populací

těšila vojenská čepice, notoricky známá feldmütze. Při hrách na vojáky a válku byl nezbytný i akustický doplněk v podobě rytmických úderů bot za pochodu. Velké a těžké, pokud možno okované boty byly vyhledávány většinou malých vojáků. Tuto oblibu odrazil i pozdější oblíbený reklamní slogan firmy Baťa: „Každý kluk je v čizmách generálem.“ (Štýbrová 2009: 144)

Heslo císaře Františka Josefa I. „Vše pro dítě“ mohlo být sice vnímáno jako výzva k široké podpoře budoucích občanů, zahrnovalo však v sobě zejména v období války i problematickou otázku cílené indoktrinace. „Vše pro dítě“ totiž znamenalo „vše“, včetně politické propagandy a mobilizace (a následně militarizace) duševních i fyzických sil. Dnes je již více méně obecně přijímanou skutečností, že děti byly během první světové války vystaveny nejen fyzické, ale zejména také intelektuální (politické) mobilizaci v míře, která neměla do té doby v dějinách obdoby (Lenderová – Halířová – Jiránek 2015: 8). Děti měly nabýt přesvědčení, že válka se vede v jejich prospěch a že jde o jejich budoucnost. Je tedy ospravedlnitelné, aby od nich byla vyžadována nejedna oběť. V úvodu citovaný leták *Pamětní spis pro školní mládež ve příčině šetření obuvi* (1917) ve svých úvodních tezích využívá právě takového diskurzu:

„Milé dítky! Všechny asi dobře víte, jakým zlem naše vlast již přes dvě leta jest postižena. Četní nepřátelé se proti ní pozdvihli, aby ji mezi sebou rozdělili. – Ale milý Bůh chrání naše drahé Rakousko. Všechny nepřátelské útoky byly odraženy, mnohé nepřátelské země byly našimi udatnými vojíny dobyty. Mnoho a velkých obětí bylo jim přinésti, ale nic jim nebylo zatěžko. Ale také od těch, kteří doma zůstali, požaduje válka oběti.“⁴

Následně byly děti vyzývány k tomu, aby se omezovaly ve stravě i oděvu, aby bylo dost obojího pro udatné vojíny. Ústředním motivem letáku, jak už z názvu vyplývá, byla právě bota, její výroba a užívání. Děti měly dokonce dbát na to, aby zbytečným prodléváním a běháním na ulici svoji obuv neopotřebovávaly. Měly se vyhýbat kalužím a špatným cestám (!). Ale hlavně měly působit nejen jako prostí spotřebitelé, ale také jako ti, kteří o boty pečují (pravidelným mazáním, důkladným prosycháním, základními znalostmi takzvaného správkárenství, tj. opravou bot, domáckou vlastnoruční výrobou chráničů podešve, kování a nýtování atd.). Především byly důrazně poučovány o tom, že není hanbou chodit v případě vhodného počasí bos. Ideální to instrukce pro zdravý trh s komoditou – neužívat ji!⁵

4 ZOA, SOKA Frýdek-Místek Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86.

5 Tamtéž.

Bylo již zmíněno výše, že zákazník, který na změny obuvnického průmyslu za války nejvíce trafil, byl ten, který chtěl pořídit nebo případně nosit dětskou obuv. To je sice s ohledem na výše zmíněnou potřebu upřít síly jiným směrem pochopitelné, ale o to obtížnější pak bylo respektovat ono heslo „Vše pro dítě“ a také čelit situacím, kdy bylo nutné děti dostatečně mobilizovat, indoktrinovat a přesvědčovat. Zejména pokud od nich byla vyžadována participace na válečné mašinerii. Po vzoru Německa začaly i v Rakousku-Uhersku vycházet speciální edice dětských knih, které přinášely didaktické příběhy hrdinství a plnění povinností ze strany dětí (Heller 2014: 25–33). Většina publikací sledovala vedle mobilizační funkce i jiné cíle. Například specifickou bagatelizací hrozícího nebezpečí a násilí (Dudeková 2017: 304–305). Ovšem hlavním smyslem těchto textů byla explikační rovina. Autoři se dětem nesnažili zamlčovat válečnou realitu, to by ani za situace, kdy ji děti mohly každodenně registrovat kolem sebe a bohužel stále častěji i samy na sobě, nemělo smysl. Také nebyla zastírána kauzální souvislost mezi probíhající válkou a nedostatkem. Válka byla ovšem dětským duším prezentována jako obranný boj Rakouska-Uherska a Německa a rostoucí nedostatek potravin a spotřebního zboží byl prohlášen za perfidní, systematicky sledovaný válečný cíl nepřátel (Hämmerle 1993: 22). Vedle úprav stávajících čítanek,⁶ učebnic dějepisu či vlastivědy,⁷ sbírky diktátů a jiných školních pomůcek začala vycházet i nová periodika, jejichž pregnantní, hlavní a vlastně i jedinou funkcí byly výše zmíněné didaktické snahy.

Klíčovou roli hrál pro českojazyčné děti časopis *Mladé Rakousko*, jehož redaktorem byl Jaroslav Karásek. Časopis sice nebyl oficiální, ale byl jednoznačně oficiózní a mohl se těšit podpoře c. k. Ministerstva kultu a vyučování, dotyčných zemských školních rad (Oběžník c. k. zemské školní rady 1916: 120), ale také loajálních civilních osob. Například majitel zlínského zámku, velkostatkář Štěpán Haupt baron Buchenrode časopis na své náklady předplácel zlínským měšťanským školám. Kolportéry Mladého Rakouska se tak ve Zlíně stali školáci (Jemelka v tisku). Pro děti německojazyčné plnilo nejen ve Zlíně obdobnou funkci periodikum *Schaffende Arbeit und Kunst in der Schule*. Děti měly za úkol dle obsahu nejen dotyčných časopisů, ale i veškeré obdobné literatury přebírat některé role dospělých ve specifickém prostřední válečného hospodářství. „*Žádné dítě*

6 „Zmizely krásné články Jiráskovy, Raisovy a j. Místo nich byly tu naivní a stupidní anekdoty ze života císaře, jeho rodu, rakouské historie, články o vítězstvích armády rakouské, válečných lodích, hrdinských činech za války atd. Českému člověku bylo hnusno čísti, co se mělo dětem vkládati do hlav.“ (Sedláček 1930: 212)

7 Významu obou předmětů pro válečnou propagandu a působení na morálku dětí si byli velmi dobře vědomi i současníci. Viz např. Mezírka 1915: 1–6.

není příliš malé na to, aby pomáhalo!“ tvrdila rakouská školská reformátorka a učitelka Dora Siegllová (Siegl 1917: 67). Dívky a chlapci měli trávit čas mimo školu například podomním sběrem peněz, starého papíru, čajových sáčků, kovu, uhlí, zimního oblečení, knih, vlny a kostí pro válečné úsilí. Školští úředníci rychle zavedli v rakouských školách ostře genderově polarizovanou válečnou pedagogiku, která připravovala chlapce na jejich budoucnost v armádě a povzbuzovala dívky, aby pletly a šily, neboť vojáci se měli zahřát a měla se posílit jejich morálka. Ernst Heywang učitelkám v roce 1915 připomínal: „*Dívky musí při hodinách ručních prací bez přestávky šít pro naše statečné vojáky, aby jim nebyla zima.*“ (Heywang 1915: 44) Výstižný byl v tomto smyslu stereotypizace genderových rolí motivační propagandistický obrázek z časopisu *Schaffende Arbeit und Kunst in der Schule* z roku 1915. Je rozdělen na dvě části, na jedné jsou dva chlapci a text zní: „*Mit Gut und Blut fürs Vaterland!*“ Druhá část znázorňuje dvě dívky a text: „*Mit Herz und Hand fürs Vaterland.*“ (Zahra 2008: 84)

Dítě jako sběrač

Bylo již zmíněno, jak důležitou roli v soukolí dětské válečné indoktrinace a disciplinace hrála škola. Působila jako jakási „ústředna“ a také mimořádně účinná „převodní páka“. Už několik dní po vypuknutí války, 7. srpna 1914, nařídilo c. k. Ministerstvo kultu a vyučování nejružnější „*opatření pro zapojení školní mládeže do charitativní činnosti během války*“ (Hämmerle 1993: 271–272). Následně se pak 7. září obracelo další sérií pokynů na učitele. Měli v dětech pěstovat vlastenecké city, lásku k panovníkovi a myšlenku svornosti. Možnost vůbec vytvořit „školní frontu“ souvisela s vývojem školství v monarchii v průběhu 19. století. Už tehdy byly školy svým způsobem militarizovány. Stát se mohl vedle husté sítě škol opřít o celý zástup loajálních institucí, jakými byly nejružnější samosprávné školní rady a spolky (Hämmerle 1993: 295).

Válka začala sice o prázdninách, ale problémy, které její počátek přinesl, nebylo možné do počátku září plnohodnotně a úspěšně vyřešit. V první řadě došlo k zabránění velkého množství školních budov k vojenským účelům (Lenderová – Halířová – Jiránek 2015: 69). Všechny obtíže a úkoly, o nichž bude následně řeč a které dopadly na bedra školáků, se samozřejmě týkaly také učitelů, případně školských úředníků. Ti po sobě navíc z objektivních důvodů častěji zanechávali písemné reflexe celého fenoménu. Typickým příkladem jsou vzpomínky okresního školního inspektora z Hranic na Moravě Čeňka Kramoliše (Kramoliš 1924: 125–127). Úkoly, které žákům v důsledku válečného režimu přibýly, lze rozdělit na dvě skupiny. 1) V prvním případě se jedná o celou řadu sbírkových akcí,

2) v druhém pak o nejrůznější fáze výrobní činnosti přímo v průběhu výuky (viz následující podkapitola).

První velkou souhrnnou skupinou aktivit byly rozličné sbírky. Pro zvýšení motivace účastnit se sbírek a omluvení přiznaného nedostatku se využívala konstrukce, v níž byla válka prezentována jako obranný boj a klíčovou roli hrála cílená nepřátelskou blokáda. Je nutné podotknout, že stejně jako ruční práce probíhaly také sbírky na úkor vlastního vyučování. Ve dnech, které byly označeny za „sbírkové“, vyučování odpadlo zcela a pro děti tak přeci jen šlo o činnost oblíbenější, než představovalo prosté sezení v lavicích a například pletení zimního oblečení. Vedle vlastního sběru bylo žactvo nuceno participovat i na propagaci dotyčných sbírek. Nejsmutněji proslulá byla v té souvislosti pomoc při rozšiřování povědomí o válečných půjčkách. Ve školách byla navíc půjčka vnucována dětem tím, že se sbíraly dětské úpisy po jedné koruně i menších obnosech (Sedláček 1930: 211).

Škála sbíraných materiálů byla až k neuvěření široká, sbíraly se knoflíky, semena trav či slunečnice, kořen opletky pro výrobu krmiva nebo kopřivy coby významný substitut v textilním a následně i obuvním průmyslu. Ke zvýšení zájmů o sběry netradičních komodit měly opět pomáhat didaktické texty. Josef Šmíd ve svých *Diktátech dynasticko-vlasteneckých* sběru kopřiv věnoval dokonce jedno ze cvičení:

„Naši nepřátelé přepadli nás se všech stran doufajíce, že nás přemohou přesilou a zbraněmi... zabraňovali (nám) v dovozu všeho, čeho potřebovali vojíni v poli a obyvatelstvo doma k výživě a ošacení. Rozhodnou vůlí dokazovali jsme jim, že se nejen sami uživíme, ale že se také sami ošatíme. Náhradou za vlnu, doplňkem lnu a konopí bylo nám kopřivové vlákno. Když kopřivy odkvetly, začali jsme je s chutí sbírat. Trhali jsme je u potoků, zdí, polí, v zahradách, lesích a na různých jiných místech. Z kopřivových vláken byly hotoveny pro naše statečné vojsko látky na oděv, rance, pytle, stany. Chtíce býti zdatnými spolupracovníky ve vykonávání vlastenecké povinnosti, přičinili jsme se, abychom nasbírali hodně kopřiv. Tak jsme pomáhali svou prací podle svých sil překaziti záludné úmysly nepřátel, jakž toho vyžadovalo blaho vlasti.“ (Šmíd 1917: 78)

Další klíčovou komoditou, jež podléhala sběru, byl starý papír. Zejména v době, kdy začal být nedostatek i ve školách. Dále se sbírali například chrousti a ponravy (Vyhláška 1916: 35–36), duběnky na výrobu třísloviny (Kramoliš 1924: 46). V roce 1916 probíhala známá akce „zlatο dal jsem za železo“, při níž byli žáci vyzýváni k odevzdávání zlatých a stříbrných

mincí, šperků a jiných předmětů ve prospěch válečné péče (Sedláček 1930: 210). Již o rok dříve se měly sbírat kovy nevzácné. K nejčastějším sbírkám ovšem patřily sběry starých hadrů a plnohodnotných kusů oblečení. Staré hadry,⁸ starý papír či noviny byly využitelné coby substituční materiály k nejrůznějším účelům, například k výrobě vložek do bot. V obuvnickém průmyslu se oceňovaly i sbírky kaučuku či vlny (Kramoliš 1924: 66). Kaučuk byl od počátku války naprosto nedostatková surovina. Chyběl totiž pro výrobu pryžových podešví.

Na školy bylo ze strany státních úřadů apelováno, aby zřizovaly speciální sbírkové komise a místnosti v podobě sběren, kde by bylo možné například obnošený šat nebo obuv dezinfikovat (Návrh na zužitkování 1915: 82). Iniciativy nepřicházely jen ze školních, respektive státních kruhů, na žactvo českých škol se v té souvislosti obrátil například i starosta královského hlavního města Prahy Karel Groš. „*Žádal sbírání dalších naturálních darů pro vojny v poli, zejména lehčího prádla pro období jarní, eventuálně letní, dále pak pevné, třebaš obnošené obuvi, na způsob té, jaké používají turisté.*“ (Naturální dary 1915: 3) Od roku 1915 se stále častěji objevují výzvy ke sbírkám obuvi. Postupně dokonce převážily nad sbírkami textilními. Úřad pro válečnou péči při c. a k. Ministerstvu války tlumočil prostřednictvím denního tisku sice úpěnlivé, zato evidentně kaširované prosby ze strany vojáků v poli (Obuv pro vojny 1915: 4).

Dítě jako výrobce

Protože v Rakousku nebyly v roce 1914 ve školách ještě zavedeny chlapecké ruční práce (Kramoliš 1924: 85), byly aktivity ve výuce směřující k produkci součástí bot a jiných komodit genderově diferencující (Schmidlechner 2010: 67). Žákyně ve škole vyráběly hned od podzimu 1914 zejména zimní oděvní součástky pro vojáky v poli. Například c. k. zemská školní rada pro Dolní Rakousy vydala v této souvislosti již koncem září nařízení, v němž byly školní instituce vyzvány, aby v řemeslných třídách všech „smíšených dívčích základních a středních škol“ povolily pouze práce, které slouží vojákům jako „*ochrana před chladem*“ (Hämmerle 1993: 279). Nápomocny tu byly zejména nejrůznější dobročinné organizace, škola fungovala vlastně jako jakýsi prostor přidružené výroby a genderové disciplinace (Hämmerle 1993: 283).

Po zkušenostech z první válečné zimy vydala česká c. k. zemská školní rada hned v září 1915 nařízení o zvýšení počtu hodin ženských prací u dívek šestého až osmého ročníku ze tří na čtyři hodiny týdně. Současně byly prů-

---

8 Dle vyzvání ze dne 17. května 1916, č. 658 (Kramoliš 1924: 66).

běžně publikovány „výkony“ jednotlivých škol co do počtu zpracovaného materiálu (např. vlny), ale také uváděny minuciózní počty jednotlivých kusů oblečení.⁹ Těmito zprávami se vytvářely pomyslné tabule cti a očekávalo se od kolektivů se ctižádostivými žačkami, že se budou snažit čísla minimálně vyrovnat (Vynesení 1916: 36). Aktivita se stávala postupem času stále sofistikovanějšími a bylo třeba žákyně dostatečně vzdělat a poučit. Houfně se například stříhaly vložky do obuvi z papíru a jiných substitučních materiálů. K takovému úkonu již bylo zapotřebí odborného dohledu či speciálně dodaného návodu (Pomocná činnost 1915: 4).

Dětský výrobce však nebyl mobilizován jen školou, byla snaha jej inkorporovat přímo do výroby. Týkalo se to samozřejmě i obuvnického průmyslu, který se začátkem války zažíval turbulentní období. Vzpamatoval se z krize, která vznikla v souvislosti s mezinárodní izolací v roce 1908 po anexi Bosny a Hercegoviny a bojkotu rakouských průmyslových výrobků na Balkáně (Bečková 2003: 94).

„Naše továrny na obuv, na počátku války úplně zastavené, byly později zaplaveny takovými objednávkami komisní obuvi, že jen s napětím všech sil jsou s to, těmto požadavkům vyhovět, bojující při tom i s nedostatkem kůže, jejíž cena úžasně stoupla, i s nedostatkem jiných surovin. Také maloživnosti, sloučené ve výrobní družstva, čile účastní se těchto vojenských dodávek.“ (Pražské válečné kapitoly 1915: 3)

Mezi obuvnickými továrníky se rozhořel prudký boj o lukrativní vojenské dodávky (Geršlová et al. 2011: 282). To se neobešlo bez strukturální přeměny dosavadního produktového portfolia. Prudce se propadla výroba civilní obuvi, chyběla kvalifikovaná pracovní síla povoláná na frontu. Ve velkých továrnách, které se zaměřily na vojenské dodávky, totiž mohli poměrně rychle při strojní výrobě zaškolovat nové pracovní síly, i ženy a mladistvé (Hospodářské důsledky 1914: 1). Ceny civilní obuvi doslova vyletěly (Drahá obuv 1915: 4). Později dokonce přestávala produkce absolutně splňovat potřeby poptávky. Civilní boty se stávaly luxusním a nedostatkovým zbožím. Tematická rubrika *Obuvnických listů* „Veselý koutek“ byla v případě následující anekdoty bohužel smutnou realitou: *„Boty na frontu nesmějí tlačiti. Fronta na boty se však bez tlačení neobejde.“* (Veselý koutek 1917: 8)

9 *„Co zhotovily žákyně za vedení industriálních učitelek? Mimo jiné: Z látek a papírů vesměs žákyněmi a industriálními učitelkami darovaných, ušily 188 párů bačkor pro raněné vojíny (41 párů vysokých, šněrovacích, 48 párů nízkých, 99 párů trepek), dále ušil a slepily 3 600 papírových vložek do obuvi a 900 papírových ponožek.“* (Co vykonala I. měšťanská škola dívčí 1915: 3)

Po mobilizaci byl v továrnách nedostatek kvalifikovaných dělníků, minimálně těch, které neprodukovaly výrobky nezbytně potřebné k chodu válečné mašinérie. V obuvnickém průmyslu již před válkou stoupal podíl zaměstnaných žen, hlavně kvůli nižším mzdovým nárokům. Obuvnictví patřilo vedle textilnictví, potravinářství či papírenství k nejméně „feminizovaným“ odvětvím (Lenderová – Halířová – Jiránek 2015: 101). Ženské dělnice lepily svršky, štepovaly, pracovaly ve spodkárnách a obecně se zabývaly spíše pomocnými pracemi, postupně však musely být díky nedostatku mužských kvalifikovaných dělníků přesouvány na stále složitější a složitější části výroby (Ženy 1915: 1). Přesto nebyla tovární výroba schopna plnohodnotně doplnit chybějící dělnictvo. Tím spíše, pokud stouply objemy zakázek pro armádu. Ve velkém proto začali být přijímáni chlapci a děvčata ve věku 14–17 let, inzeráty v denním tisku slibovaly benefity jako byt, stravu a relativně slušný výdělek. Například zlínský Baťa si mohl dovolit inzerci v celostátním deníku *Národní listy*: „Firma T. & A. Baťa ve Zlíně, Morava, přijme hochy od 14 do 17 let staré (také děvčata) do lehké práce. Nedospělí obdrží obydlí a stravu v továrně a budou pod dohledem továrních dozorců. Plní vydělají od 20–30 K týdně.“ (Firma T. & A. Baťa ve Zlíně 1915: 8)

Postupně se věk najímaných pracovníků do obuvnictví stále snižoval (Mládež 1915: 1, 4). Živnostenský a občanský zákoník vymezovaly dětství a z toho plynoucí nevhodnost dětské práce zcela odlišně. Zaměstnavatelé, ale paradoxně i rodiče této skutečnosti využívali. Válka v tomto smyslu jen prohloubila trend, který se objevoval už v předchozích dobách. Na základě sociologického šetření z roku 1908 pracovalo v monarchii až 30 % dětí školního věku (!) (Lenderová – Halířová – Jiránek 2015: 99–100). Dětským pracovníkům byla vyhrazována technicky málo náročná práce v takzvané galanterii neboli bílé ševcovině, jejímž základem bylo čištění a lepení jednotlivých dílů. „Práce to byla sice lehká, ale pro děti mrzutá, protože vyžaduje zvýšenou pozornost. Současně u toho trpí zrak dětí.“ (Dítě českého jihovýchodu 1910: 21–22) Šlo o ty části výrobního procesu, které dětští pracovníci obstarávali nejen v továrnách, ale také v rámci řemeslných dílen.

O neoblíbené náplni dětské práce svědčí následující ukázka ze školní slohové práce. Třináctiletý hoch popisoval svůj den během prázdnin, kdy byl okolnostmi přinucen, stejně jako desítky tisíc dalších dětí pracovat a podílet se tak na ekonomické soběstačnosti domácnosti:

„Co jsem dělal ve čtvrtek: Na prázdnou se mnoho neteším, protože musím doma víc pracovat než ve škole. Tento čtvrtek jsem musil pomáhat tatínkovi; v sobotu je svátek, a proto odevzdávám práci v pátek. Od pěti hodin už dělal a vzbudil mě, abych rozdělal lepidlo. Měl udělat ještě 32 párů a pospíchal. Frantík mu pomáhal; ten už

umí lepit. Musel jsem čistit. Podpatky se protírají smirkovým papírem a hladí kosti; to dělám rád, ale bolí od toho ruce. Nerad ale čistím střevíčky; modré se čistí ještě dost dobře, ale na bílých je všecko hned vidět a tatínek mi je obvykle několikrát vrátí. Nechtěl bych být obuvníkem.“ (Dítě českého jihovýchodu 1910: 22–23)

Dítě jako aktér racionace

„Za války nastal nejen u nás, ale také v jiných zemích nedostatek koží. V obchodech s kožemi byly sice zásoby, ale byly z veliké části zabaveny pro vojenské účely. Cena obuvi značně stoupla. I správa obuvi setkávala se všude s obtížemi. Aby bylo tísni a nesnázi čeleno, pomáhali si lidé částečně obuvi dřevěnou, neb aspoň obuvi s dřevěnými podešvy, proti chladu chránili nohu vložkami z plsti.“

Tak zněl další z diktátů ze zmiňované cvičebnice Josefa Šmída. Měl příznačný název „Drahota za války“ (Šmíd 1917: 32).

Zmínili jsme, že v mnohém byly rady a nařízení týkající se obuvi a směřující do civilního sektoru obdobou vojenských direktiv. Například v prosinci roku 1915 nařídil generální štáb rakousko-uherské armády, aby vojáci kvůli nedostatku kůží dbali na zvýšenou péči o obuv a její opravy, neboť se výrazně omezovaly možnosti fasování nových rezervních párů (Brandauer 2005: 157). Stejně tak bylo obyvatelstvo, a s ním i děti, nabádáno, aby o obuv pečovali:

„Velmi naléhavým úkolem veřejných úřadů jest, aby obyvatelstvu se náležitě vysvětlilo, že za stávajících hospodářských poměrů bude čím dále tím nesnadnější opatřiti si koženou obuv a že proto jest vlasteneckou povinností každého jednotlivce, aby obuvi co nejvíce šetřil, aby byl tu vždy dostatek kůže pro potřebu vojenskou... O šetření obuvi dlužno poučovati jmenovitě školní mládež, a to jak ve škole, tak i doma. Zbytečného a bezúčelného pobíhání po venku dlužno zanechati hlavně nyní ve vlhkém a drsném počasí, zejména však třeba varovati se brouzdání vodou nebo sněhem.“¹⁰

10 ZOA, SOKA Frýdek-Místek Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86. Pamětní spis Moravského zemského úřadu na zvelebování živnosti o hospodářských prostředcích, čelících k opatření obyvatelstva potřebnou obuvi. (Zpracováno na podkladě pamětního spisu sepsaného ředitelem německého odboru zem. úřadu pro zvelebování živností Františkem Kubelkou).

Populace byla s předstihem připravována na hrozící absolutní nedostatky komodity. Ti, kteří se nestihli dostatečně a včas předzásobit, se museli uskromnit a spokojit se stávající obuví (Burianová 2015: 39). Ta ovšem nepřestala podléhat opotřebování. Proto bylo nutné rozšiřovat návody a rady, jak obuv ošetřovat, a případně jednoduchým způsobem opravovat. Lidé měli koženou obuv dostatečně konzervovat pomocí tuků (samozřejmě jen těch, které se nehodí ke konzumaci), případně byly šířeny návody, jak obuv nechat správně vysychat: „*Promočená obuv vysuší se nejsnadněji zrním, nejlépe ovšem. Do boty nasype se tolik ovsu, při tom se trochu sklepe do špičky, až jest bota plná, a nechá se tak několik hodin státi...*“ (Promočená obuv 1916: 146) Současně se také apelovalo na rodiče, aby pokud to jen trochu bude možné, nechali děti chodit bosy: „*Jakmile nastane teplé počasí, jest pro školní mládež nejlépe, chodí-li bosky anebo v dřevěných sandálech. Sociální předsudky jest ve směru tom naprosto odmítati a jest chybou v nynější době, vybízejí-li se dítky, aby chodily do školy jen obuty.*“¹¹ Částí obuvi, která užíváním trpí nejvíce, je podešev. Na ni se měly pořizovat speciální chrániče, případně bylo doporučováno zpevňovat ji svépomocí cvočky a nýty. Heslem doby zkrátka bylo: „Pomoz si, jak můžeš!“ Opravit poničené šaty nevyžadovalo tolik odbornosti. U bot to bylo již horší. Mnohé spolky, ale i samosprávné instituce pořádaly kurzy správek obuvi. V Německé říši dokonce zavedli správkařství jako učební předmět pro chlapce: „*Kluky prý to baví desetkrát víc než počty.*“ (Příštipkářství 1918: 7)

Schopnost obyvatel, včetně dětí (!) poradit si nejen s některými primitivními fázemi výroby a renovací určitých komodit, byla hodnocena vysoko nad jinými, do té doby preferovanými kvalitami: „*Umíš si spraviti botu? Divná otázka, pomyslíš si, nejsem přece ševcem, abych si spravoval boty, a také jím snad ani nebudu!*“ (Svépomoc 1917: 41–42)

V lednu roku 1915 vyšlo armádní nařízení, aby byly padlým odjímaný dobré kusy obuvi. To byla jen silně morbidní varianta obecné snahy redistribuovat chybějící produkty a suroviny od těch, kteří je, ať už z jakéhokoli důvodu, nepotřebují, potřebným. Civilním ekvivalentem byly v tomto ohledu tradiční ošacovací akce. Ty s úspěchem fungovaly i před válkou, nicméně za účelem podpory konkrétní sociální vrstvy, chudiny. Válka ošacovací akce proměnila, neboť jejich zacílení generalizovala na celou populaci.

Klíčovou úlohu v podpoře hroučící se výroby začaly hrát nejrůznější substituční materiály. Odhlédneme-li od tovární výroby kožených bot, která se čím dál tím více uchylovala k užívání kůží, které byly do té doby vnímány

---

11 ZOA, SOKA Frýdek-Místek Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86. Pamětní spis Moravského zemského úřadu na zvelebování živnosti o hospodářských prostředcích, čelících k opatření obyvatelstva potřebnou obuví.

jako neplnohodnotné či nezpůsobilé,¹² šlo například o dřevo, upravený textil, jutu či zbytkové usně. Dřevo se primárně používalo nejdříve jako chránič podešví, následně přímo jako jejich náhražka. Na náhražkový produkt se dokonce specializovaly zaběhnuté firmy.¹³ O vhodnosti dřevěných podešví měli být cíleně informováni také žáci škol. Zemské školní rady jim pravidelně tlumočily doporučení zemských radů pro zvelebování živností ohledně producentů (Kramoliš 1924: 83). Sami žáci pak vyráběli podešve z lepeného papíru. Dratve se například začaly vyrábět z konopí, přičemž nešlo jen o rakouské specifikum, ale o celosvětový fenomén.

Velmi diskutovaným tématem byly svršky obuvi vyráběné z papíru. Přes všechny ústupky a odříkání byly boty z papíru stále vnímány jako deklasování ševcovského řemesla, ale i sociálního postavení nositele (Svršky z papíru 1918: 6). Některé firmy se zaměřily na výrobu bot z umělých kůží ze špaldy (Nové, za přípustné uznané náhražky koží 1917: 2). Jistou kuriozitou pak byly boty z jemného plechu (Budeme chodit v brnění 1918: 7). Je ovšem nutné podotknout, že veškeré substituční materiály podléhaly případnému povolení ze strany c. k. Ministerstva obchodu a c. a k. Ministerstva financí. První z nich pak vydávalo aktualizovaný seznam nejen povolených materiálů, ale také firem, které směly vyrábět (Dovolené náhražky 1918: 5). Druhotně byly tyto seznamy a dotyčná nařízení tlumočena do „dětské řeči“ a prostřednictvím školních rad redistribuována do škol (Vynesení 1917: 20–22). Současně byly vydávány texty v podobě diktátů a slohových cvičení, které dětem smysl náhražek osvětlovaly (Šetřiti a vydržeti 1918: 1–8). A stejně jako u obdobných textů i zde se uplatnil diskurz o spravedlivém boji ve válce, která byla vlasti vnucena morálně sníženým chováním nepřátel, spojeném s adekvátními apely k sounáležitosti a vytrvalosti. Praktické využití substitučních materiálů paradoxně přetrvávalo i do dob, kdy ztratil tento politizovaný a militarizovaný jazyk smysl. Substitute totiž logicky pokračovaly i po válce. I ve 20. letech se nosily boty z náhradních materiálů, jako je dřevo, textil, juta či zbytky usní (Štýbrová 2009: 181).

12 Například obuvnické závody Baťa zpracovávaly velké množství vrchových i spodkových usní, kromě hovězínových, teletinových a kozinkových usní nakupoval Baťa i koniny a skopovice. Odpadové usně kupoval nejčastěji od třebičské firmy Budischowski (Štýbrová – Šumpela 2009: 176–179).

13 Dřevěné podešve vyráběla například firma bratří Thonetů ze Vsetína či firmy Ferdinanda Heinische či Zikmunda Neumann z Brna (ZOA, SOkA Frýdek-Místek Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86. Pamětní spis Moravského zemského úřadu na zvelebování živnosti o hospodářských prostředcích, čelících k opatření obyvatele potřebnou obuví).

Závěr

Psychologický účinek zvuku velkého množství pochoduujících nohou, často za úderu bubnů, jež lze využít pro účely války, znaly již starověké kultury (Secká 2009: 72). Navíc byla obuv pro vojsko ve všech érách snad nejdůležitější složkou výstroje. Vždyť války, jak prohlásil Joachim Murat, nevyhrávají jen zbraně, ale i nohy a boty vojáků (Štýbrová 2009: 124). Není tedy divu, že obuvnictví patřilo k těm průmyslovým odvětvím, kterým přineslo propuknutí světové válečného konfliktu konjunkturu. V prostředí rakousko-uherské monarchie vstoupila armáda na trh s obuví s nebývalou razancí a zásadně jej strukturálně proměnila. Dosavadní systém řemeslnické a malotovárnické výroby nebyl s to pokrýt exponenciálně vzrůstající poptávku. Za situace, kdy nebylo možné problém řešit pomocí volného trhu s pracovní silou, neboť významná část mužské populace byla mobilizována, bylo nezbytné poohlédnout se nejen po jiných pracovnících, ať už ženách, či mladistvých, ale také zaměřit se na racionaci výroby. Sběr materiálů nezbytných pro výrobu obuvi, zejména kůží, dále nejrůznějších substitutů a také šetření jak těchto materiálů, tak zejména výsledného produktu, to vše byly kroky, na nichž se shodovali výrobci, zástupci armády i státní správy. Adresáty nařízení a apelů však nebyly jen dospělě civilní vrstvy obyvatelstva, v mnoha případech byly primárním cílem děti.

Otázka, jaký měly válečné události vliv na podobu dětství a do jaké míry zvrátily dětem nakloněný vývoj započatý již v 19. století, je nesporně legitimní (Lenderová – Halířová – Jiránek 2015: 5). Při snaze na ni odpovědět, musí badatel dospět k závěrům, které vyvrací dosavadní paradigma o dítěti coby pasivním recipientu válečných událostí a z nich plynoucích nařízení a proměn válečné každodennosti. Válečné úsilí školáků a dětí obecně bylo v průběhu první světové války skutečně enormní. Jejich aktivní ovlivnění válečného hospodářství není možné přehlížet. Nejmladší generace se měly učit zacházet s materiály, šetřit, sbírat, a dokonce se spolupodílet na výrobě. Děti se tak díky tlakům mimo tržní mechanismy stávaly jakýmsi „kvazi-spotřebitelem“ a současně „kvazi-výrobce“. Pomocí nejrůznějších nařízení, která jim byla tlumočena skrze školní docházku učiteli i školními inspektory, byly vtaženy do válečné ekonomiky. Žákyně a žáci více či méně dobrovolně participovali na nejrůznějších sbírkových akcích, ať už šlo o sbírky kovů, prádla, či starého papíru. Žákyně v rámci hodin ručních prací vyráběly pro vojíny v poli rozličné výstrojní součásti, zejména textilního charakteru. Jak vzpomínal například školní inspektor Čeněk Kramoliš: „Každé dítě mělo snad v poli bratra, nebo otce, nebo příbuzného, a proto pracovalo horlivě v naději, že snad i jeho bratr nebo otec z toho něco dostane. Tisíce a statisíce kusů teplých částí oděvu odesláno bylo...“ (Kramoliš 1924: 15) Povinné aktivity

žáků se ovšem týkaly také obuvního průmyslu. Vedle sbírek čím dál tím více nedostatkové kůže, substituentů v podobě kaučuku a zmiňovaných textilií se žáci podíleli i přímo na výrobě některých součástí obuvi. Otázka, nakolik byl tento proces vnímán dětmi jako negativní či omezující, zůstane patrně vlivem absence dostatečně reprezentativního vzorku dětských pramenů osobní povahy nezodpovězena. Jisté je, že stejně jako pro své rodiče i pro děti se boty staly předmětem sociální distinkce. Opatření si nového páru bot představovalo klíčovou událost spojenou nejčastěji s nějakým přechodovým rituálem. Se vzrůstající prestiží vlastnit kvalitní, pokud možno novou obuv kontrastovaly snahy legitimizovat návrat dřeváků či bot evidentně a nepokrytě vzniklých ze substitučních materiálů. Tyto hlasy byly podpořené množstvím didaktických textů (včetně krásné literatury) určených nejen dětem, ale také jejich rodičům. S aktivním přispěním státní správy a zejména školských kruhů byly tyto snahy multiplikovány i prostřednictvím učebnic, slabikářů a sbírek diktátů přímo ve výuce. Tím se, vedle organizace sbírek a prací v průběhu vyučování, stávala škola jakýmsi převodním mechanismem mezi militarizovanými dětmi a militarizujícím státem.

Na úplný závěr snad jen hořkou poznámku o tom, že obuvnictví se sice vlivem světové války proměnilo strukturálně, ale dětský zákazník, který se na této proměně prokazatelně podílel, si musel na kvalitativní změny počkat až do druhé poloviny 20. století. Teprve až tehdy celé segmenty obuvnické výroby upřely pozornost k dětské obuvi jako svébytné komoditě.

Listopad 2022

Archivní prameny

- Zemský archiv v Opavě, Státní okresní archiv Frýdek-Místek, fond Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86. Pamětní spis pro školní mládež ve příčině šetření obuvi. Letáček tento o šetření obuvi pro mládež školní vydán českým odborem zem. úřadu na zvelebování živností v dohodě s c. k. mor. zem. školní radou.
- Zemský archiv v Opavě, Státní okresní archiv Frýdek-Místek, fond Archiv města Místku 1578–1942(1948), inv. č. 409, kart. 86. Pamětní spis Moravského zemského úřadu na zvelebování živnosti o hospodářských prostředcích, čelících k opatření obyvatelstva potřebnou obuvi.
- Zemský archiv v Opavě, Státní okresní archiv Přerov, fond Archiv města Lipník, inv. č. 7074, kart. 324.

Literatura a prameny

- Audoin-Rouzeau, Stéphane. 1993. *La Guerre des enfants. 1914–1918: essai d'histoire culturelle*. Paris: Colin.
- Bečková, Jana a kol. 2003. *Historie a současnost podnikání na Třebíčsku*. Žehušice: Městské knihy, s.r.o.
- Bianchi, Bruna. 1995. *Crescere in tempo di guerra. Il lavoro e la protesta dei ragazzi in Italia 1915–1918*. Venezia: Libreria Editrice Cafoscarina.
- Brandauer, Isabelle. 2005. *Soldatenalltag in den Dolomiten im Ersten Weltkrieg 1915–1917*. Innsbruck: na. Disertační práce.
- Bruckmüller, Ernst. 2006. Was there a “Habsburg society”. *Austrian History Yearbook* 37, 1: 1–16.
- Budeme chodit v brnění. 1918. *Obuvnické listy* 29, 16–17, 1. 9. 1918: 7.
- Burianová, Miroslava. 2015. Střevíce na příděl, aneb obuv v době, kdy dřeváky nosil nejen Spejbl. In: *Obuv v historii 2014. Sborník materiálů z VII. Mezinárodní konference Žlín 7. – 9. října 2014*. Zlín: Muzeum ve Zlíně: 35–42.
- Co vykonala I. měšťanská škola dívčí v Žižkově pro válečné účely. 1915. *Národní listy* 55, 61, 20. 2. 1915: 3.
- Cole, Laurence – Hämmerle, Christa – Scheutz, Martin (Hg.). 2011. *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Essen: Klartext Verlag.
- Dítě českého jihovýchodu a jeho výdělečná práce*. 1910. Praha: Dědictví Komenského.
- Dovolené náhražky pro obuv. 1918. *Obuvnické listy* 29, 16–17, 1. 9. 1918: 5.
- Drahá obuv. 1915. *Obuvník* 17, 24, 28. 11. 1915: 4.
- Dudeková, Gabriela. 2017. „Hráme sa na vojnu!“ Vplyv Veľkej vojny na mentalitu detí v Uhorsku. In: *Gender History – to přece není nic pro feministky*. Pardubice: Univerzita Pardubice: 297–319.
- Firma T. & A. Bata ve Zlíně. 1915. *Národní listy* 55, 276, 5. 10. 1915: 8.
- Geršlová, Jana. 2011. „Der Schuster, der die Welt erobert“: Die tschechoslowakische Firma Bata als Paradefall eines inovativen Unternehmens (1894–1945). In: Berger, Peter – Eigner, Peter – Resch, Andreas (eds.): *Die vielen Gesichter des wirtschaftlichen Wandels: Beiträge zur Innovationsgeschichte. Festschrift für Dieter Stiefel*. Berlin – Wien: Lit Verlag: 277–294.
- Hämmerle, Christa (Hg.). 1993. *Kindheit im ersten Weltkrieg*. Wien: Böhlau.
- Heller, Friedrich C. 2014. Weltkrieg und Kinderbuch in Österreich. In: *Das Kinderbuch erklärt den Krieg. Der Erste Weltkrieg in Kinder- und Jugendbüchern*. Eine Ausstellung der Staatsbibliothek zu Berlin

- Preu/Jischer Kulturbesitz im Bilderbuchmuseum Burg Wissen der Stadt Troisdorf 3. August – 12. Oktober 2014. Troisdorf: Bilderbuchmuseum der Stadt Troisdorf: 25–33.
- Heywang, Ernst. 1915. Schule und Lehrerschaft im Völkerringen. *Schaffende Arbeit und Kunst in der Schule. Zeitschrift für die praktische Ausgestaltung der Arbeitsschule und der Kunsterziehung* 3: 44.
- Hospodářské důsledky války v obuvnickém průmyslu. 1914. *Obuvník* 16, 23, 15. 11. 1914: 1.
- Hygiena dětské obuvi. 1915. *Obuvnické listy* 26, 17, 1. 9. 1915: 5.
- Jemelka, Martin. Obec a její správa ve válečných letech. In: Sommer, Vítězslav – Ševeček, Ondřej (eds.): *Dějiny Zlína*. II. svazek. Zlín: Statutární město Zlín (v tisku).
- Káňa, Vašek. 1959. *Válkou narušení*. Praha: Československý spisovatel.
- Kramoliš, Čeněk. 1924. *Válečné vzpomínky školního inspektora*. Zábřeh: Společenská tiskárna v Zábřeze.
- Kreisky, Bruno. 1986. *Zwischen den Zeiten. Erinnerungen aus fünf Jahrzehnten*. Wien: Siedler bei Goldmann.
- Lenderová, Milena – Halířová, Martina – Jiránek, Tomáš. 2015. *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Lenderová, Milena – Rýdl, Karel. 2006. *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka.
- Lindgrenová, Astrid. 1999. *Madynka záchránkyně*. Praha: Albatros.
- Lístky na obuv. 1918. *Obuvnické listy* 29, 2, 15. 1. 1918: 3–4.
- Lístky na obuv v Rakousku. 1917. *Obuvník* 19, 25, 9. 12. 1917: 3.
- Mezirka, Jiří. 1915. Evropská válka a škola. *Vychovatelské listy. Časopis pro pedagogiku a kritiku method vyučovacích* 15, 1: 1–6.
- Naturální dary pro vojiny. 1915. *Národní listy* 55, 73, 14. 3. 1915: 3.
- Návrh na zužitkování obnošeného šatstva. 1915. *Ochrana mládeže* 5, 2–3: 82.
- Nové, za přípustné uznané náhražky koží. 1917. *Obuvník* 19, 18, 2. 9. 1917: 2–3.
- Oběžník c. k. zemské školní rady ze dne 11. listopadu 1916 č. I-762/2 ai 1916, čís. z. š. r. 37.003 ai 1916. 1916. *Věstník vládní u věcech škol obecných v království českém* 12, 30. 12. 1916: 120.
- Obuv pro vojiny v poli. 1915. *Národní listy* 55, 64, 5. 3. 1915: 4.
- Pignot, Manon. 2004. Les enfants. In: Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Jean-Jacques (eds.): *Encyclopédie de la grande guerre. 1914–1918. Histoire et culture*. Paris: Bayard Adulte: 627–640.
- Pomocná činnost. 1915. *Národní listy* 55, 199, 20. 7. 1915: 4.
- Pražské válečné kapitolky. 1915. *Národní listy* 55, 106, 17. 4. 1915: 3.
- Promočená obuv. 1916. *Mladé Rakousko* 1, 7–9: 146.

- Při dětské obuvi. 1915. *Obuvnické listy* 26, 5, 1. 3. 1915: 12.
- Příštipkářství učebním předmětem školním. 1918. *Obuvnické listy* 29, 6, 15. 3. 1918: 7.
- Rogg, Matthias. 2011. Im Rock des Königs – soldatische Lebenswirklichkeit. In: Loch, Thorsten – Zacharias, Lars (eds.): *Wie die Siegessäule nach Berlin kam. Eine kleine Geschichte der Reichseinigungskriege 1864 bis 1871*. Freiburg – Berlin – Wien: Rombach Druck- und Verlagshaus: 44–46.
- Rothenberg, Gunther E. 1967. The Habsburg Army and the Nationality Problem in the Nineteens Century 1815–1914. *Austrian History Yearbook* 3, 1: 70–87.
- Secká, Milena. 2009. Stopy lidí aneb Z pravěku na Měsíc. In: *Obuv v historii. Sborník z V. Mezinárodní konference Zlín 15.–17. října 2007*. Zlín: Muzeum ve Zlíně: 72–75.
- Sedláček, Hanuš. 1930. Škola za války. Rok 1916. In: Žipek, Alois (ed.): *Domov za války (Svědectví účastníků)*, sv. 3. Praha: Pokrok: 212.
- Schmidlechner, Karin M. 2010. Überlegungen zur Thematik „Frauen und Krieg“ als Gegenstand der Geschlechtergeschichte. In: Dornik, Wolfram – Gießauf, Johannes – Iber, Walter M. (eds.): *Krieg und Wirtschaft: Von der Antike bis ins 21. Jahrhundert*. Innsbruck – Wien – Bozen: Studien Verlag: 67–77.
- Schröder, Wilhelm Heint. 1978. *Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung: Industriearbeit und Organisationsverhalten im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main – New York: Campus.
- Siegl, Dota. 1917. Der Krieg und die Jugend. *Schaffende Arbeit und Kunst in der Schule. Zeitschrift für die praktische Ausgestaltung der Arbeitsschule und der Kunsterziehung* 5: 67.
- Sudrow, Anne. 2010. *Der Schuh im Nationalsozialismus: Eine Produktgeschichte im deutsch-britisch-amerikanischen Vergleich*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Svépomoc. 1917. *Mladé Rakousko* 2, 1: 41–42.
- Svršky z papíru. 1918. *Obuvnické listy* 29, 18, 15. 9. 1918: 6.
- Šetřiti a vydržeti až do vítězného konce! 1918. *Žvláštní příloha k Věstníku vládnímu u věcech škol obecných v království českém* 1: 1–8.
- Šmíd, Josef. 1917. *Diktáty dynasticko-vlastenecké a z doby světové války pro školu obecnou a měšťanskou*. Praha: C. k. školní knihosklad.
- Štýbrová, Miroslava – Šumpela, František. 2009. Koželužny Baťov jako materiálová základna pro výrobu milionů párů obuvi. In: *Obuv v historii. Sborník z V. Mezinárodní konference Zlín 15.–17. října 2007*. Zlín: Muzeum ve Zlíně: 176–183.

- Štýbrová, Miroslava. 2009. *Boty, botky, botičky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Vady dětské chůze a jak je napravit. 1916. *Obuvnické listy* 27, 19–20, 1. 10. 1916: 5.
- Válečná příkázání pro mládež. 1917. *Mladé Rakousko* 2, 1: 44–45.
- Veselý koutek. 1917. *Obuvnické listy* 28, 9–10, 1. 5. 1917: 8.
- Vyhláška c. k. místodržitelství pro království české ze dne 1. dubna 1916, č. 18 B: 172/123 – míst. Č. 83371. 1916. *Věstník vládní u věcech škol obecných v království českém* 4, 30. 4. 1916: 35–36.
- Vynesení c. k. zemské školní rady ze dne 20. března 1916, čís. 1-A 1969/9 ai 1915/z. š. r. č. 13.979 ai 1916. 1916. *Věstník vládní u věcech škol obecných v království českém* 4, 30. 4. 1916: 36.
- Vynesení c. k. zemské školní rady ze dne 10. března 1917, č. I-254, z. š. r. č. 15.373. 1917. *Věstník vládní u věcech škol obecných v království českém* 3, 30. 3. 1917: 20–22.
- Význam konopí. Odborná kronika. 1915. *Obuvník* 17, 25, 28. 11. 1915: 3.
- Winterberg, Yury – Witnerberg, Sonya. 2014. *Kleine Hände im Grossen Krieg. Kinderschicksale im Ersten Weltkrieg*. Berlin: Aufbau Verlag.
- Zahra, Tara. 2008. *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Zahrádka, Karel. 1917. *Domácí obuvnictví. Praktické poučení o nákupu a ošetření i domácí výrobě obuvi*. Praha: F. Šimáček.
- Ženy obuvního průmyslu v době války. 1915. *Obuvník* 17, 18, 5. 9. 1915: 1.